

Ewa Kocój

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
e-mail: ekocoj@poczta.onet.pl

Artefakty przeszłości jako ślady pamięci. Dziedzictwo kulturowe Aromanów (Wołochów) na Bałkanach

*Chciałabym... zostać kronikarką miejsc,
których nie było na mapie i wydarzeń,
których nie odnotowała historia*
(Maurer 2002: 180).

Abstract

Artifacts of the Past as Traces of Memory. The Aromanian (Vlachs) Cultural Heritage in the Balkans

The purpose of this article is to answer several questions: (1) What traces of the Aromanian (Vlach) tangible cultural heritage can be found in present-day Albania, Greece, and the Republic of Macedonia?; (2) What do such traces tell us about the local community and its history and significance in European culture?; (3) Is there today any Aromanian collective memory of the places where the traces of this heritage have been found? The article describes the regions which used to be inhabited by Aromanians, presents the initial criteria for the division of their cultural heritage into groups by attributing selected examples of historical monuments to this ethnos, and also indicates the selected meanings related to Aromanian culture which we discover when treating these monuments as the text of culture.

I used qualitative field research methods, including photographic documentation, interviews, and participant observations linked with the traces of this heritage in selected villages of Greece, Albania, and Republic of Macedonia. The research also focused on the secondary (historic and ethnographic) sources as well as on resources available on the Internet – I analyzed the narratives about the relevant monuments in ethnographic sources (past and contemporary memories of Aromanians) published in the new media, including on blogs and websites. The analysis is based on the com-

parative historical paradigm and on the interpretative paradigm, which made it possible to study the hidden cultural meanings and codes related to the Aromanian heritage.

The study showed that the Balkans is home to numerous Aromanian cultural heritage artifacts with which this ethnicity researchers associates different meanings (e.g. space organization, real and symbolic places, multiculturalism and conflict).

Keywords: Aromanians/Vlachs, Balcans, cultural heritage, culture memory, symbolic places, churches and monasteries, icons, buildings, space organization, symbolic cities, multiculturalism and conflict.

Wprowadzenie¹

Kim byli, a właściwie kim są Aromanie? Skąd pochodzą? Jaka jest ich historia i jakie były kierunki ich migracji? Jak długo żyli na swych pierwotnych, a potem kolejno zasiedlanych terenach? Pytania te, choć zadawane są od lat, nie doczekały się do dziś wyczerpujących odpowiedzi ze strony badaczy tematu. Co więcej – dotychczasowe ustalenia naukowe dotyczące kwestii aromańskiej, w dużej mierze odzwierciedlające narodowe aspiracje różnych narodów bałkańskich, są już dziś w znacznej części nieaktualne, a w wielu momentach po prostu nieprawdziwe. Białe plamy w źródłach historycznych i etnograficznych dotyczących Aromanów, ich trudne dzieje, powszechna praktyka wymazywania i/lub zawłaszczania ich dziedzictwa przez społeczności większościowe sprawiają, że fenomen tego zanikającego etnosu wymaga podjęcia prowadzonych z odpowiednim dystansem badań, które pozwolą rzetelnie odpowiedzieć na przedstawione wyżej podstawowe pytania. Dotykają one zagadnień bardzo aktualnych w dzisiejszej jednoczącej się Europie, szukającej wspólnego dziedzictwa i odkrywającej na nowo tradycje, które zostały już prawie zapomniane.

Do obszarów, które nie doczekały się dotychczas poważniejszych badań naukowych, należy dziedzictwo kulturowe – zarówno materialne, jak i niematerialne – mniejszości aromańskiej na terenach Europy. Choć od początku XX wieku w nauce europejskiej pojawiają się informacje o obiektach należących do owego dziedzictwa, brakuje wciąż ogólnego, porównawczego i interdyscyplinarnego spojrzenia na problem. Tymczasem należałoby na początek zastanowić się, czy po istniejącym niegdyś silnym etnosie aromańskim – rozproszonym po wielu krajach europejskich przez historię, dzielącym się na wyraźne grupy społeczne, wykonującym różnorodne profesje, ulegającym w różnym stopniu asymilacji oraz integracji z większościowymi społecznościami zamieszkanych przez siebie terenów – pozostały jakieś artefakty, które można dziś uznać za jego dziedzictwo kul-

¹ Tekst powstał na podstawie wstępnych badań terenowych prowadzonych w ramach grantu „Włosy w europejskiej i polskiej przestrzeni kulturowej. Migracje – osadnictwo – dziedzictwo kulturowe”, NPRH, nr 12H 13 0604 82 (podtyp wniosku: moduł badawczy 1.2), realizacja w latach 2015–2019, kierownik – prof. dr hab. Ilona Czamańska (UAM).

turowe? Jeśli tak, to jakie ślady materialnego dziedzictwa kulturowego Aromanów odnajdujemy współcześnie w Europie (rodzaje, datowanie, funkcja, symbolika) i co mówią nam one o społeczności lokalnej, jej historii oraz znaczeniu w kulturze europejskiej? Czy istnieje współcześnie aromańska pamięć zbiorowa dotycząca tych artefaktów? Czy stanowią one czynnik integrujący? Czy i co możemy na ich podstawie wnioskować o specyfice kultury aromańskiej oraz jej materialnym i niematerialnym dziedzictwie?

Poszukiwanie śladów dziedzictwa kultury aromańskiej na terenach dzisiejszej Europy nie stanowi łatwego zadania. Warto zaznaczyć, że na obecnym etapie badań nie jest możliwe całościowe ujęcie problematyki owego dziedzictwa, a to dlatego, że brak wyczerpujących źródeł historycznych i etnograficznych mogących wypełnić liczne luki w tym obszarze badań. Trudność polega też na tym, że musimy patrzeć na temat kontekstowo, czyli brać pod uwagę różne perspektywy, uwzględniając przede wszystkim nie tylko punkt widzenia samych Aromanów – zarówno tych, którzy współcześnie przyznają się do tej tożsamości, jak i tych, którzy utracili pamięć o swoich korzeniach – ale także funkcjonowanie aromańskiego dziedzictwa w pamięci *obcych*, w tym w ujęciach naukowych. Trzeba ponadto odkryć prawidłowości rządzące dziedzictwem wołoskim, biorąc pod uwagę zarówno istniejące zabytki, jak i te, po których zachowana została tylko pamięć, co – jak już zaznaczałam – wymaga szeroko zakrojonych studiów o charakterze interdyscyplinarnym².

W swoich pracach badawczych kieruję się przekonaniem, że ślady materialne kulturowego dziedzictwa Aromanów stanowią tekst kultury, który można odczytywać na wielu poziomach. Szczególnie istotne jest dla mnie poznanie dyskursów związanych z owym dziedzictwem zarówno u samych Aromanów, jak i w społecznościach większościowych, na których terenach odpowiednie zabytki się znajdują. Dotykamy tu także kwestii tożsamości realnej i wyobrażonej oraz relacji między materialnym obiektem a otaczającą go sferą niematerialną: wierzeniami, obyczajami, rytuałami, kultem religijnym, jak również starymi profesjami, mitologią i specyficznymi lokalnymi opowieściami, składającymi się na tzw. pamięć kulturową³. Mam świadomość, iż badaniu tematyki dziedzictwa kulturowego Aromanów towarzyszy jednak szczególna trudność, wynikająca stąd, że ich kultura długo nie była kulturą piśmienną (choć zachowała stare artefakty materialne) i cechowała się ogromną przewagą przekazu oralnego, co skutkuje niewielką liczbą zachowanych źródeł pisanych pochodzących z dawnych wieków. W tym artykule rekonstruuje zatem wstępnie ową kulturę na podstawie artefaktów, fragmentów zapisów historycznych i etnograficznych, uzupełniając dostępnymi mi

² O trudnościach badań historycznych i kulturowych na Bałkanach pisali m.in. Tadeusz Czekalski (2013: 143–154); Ewa Kocój (2015: 137–147).

³ Ze względu na ograniczenia ilościowe tekstu narracje dotyczące relacji artefaktów ze sferą wierzeń, rytuałów, profesji, mitologią, a także narracje instytucjonalne odnoszące się do tego dziedzictwa będę analizowała w kolejnych artykułach.

wspomnieniami Aromanów stanowiącymi część ich pamięci zbiorowej. Obiekt dziedzictwa kulturowego jest dla mnie – powtórzę – tekstem kultury i zarazem punktem wyjścia do dalszego odczytywania kultury aromańskiej, istniejącej głównie w świecie historii mówionej. Z jednej strony mam świadomość, że podobne zabiegi skazują opis badanej rzeczywistości kulturowej na pewną subiektywność; i dalej: że do dziedzictwa będącego przedmiotem studiów często zalicza się coś arbitralnie, bez potwierdzenia u danej społeczności, która nie zawsze bywa zainteresowana podtrzymaniem pamięci o własnej tradycji. Wszystko to jest jednak typowe dla rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego, którego dominujące cechy stanowi oralność i brak zapisu. Z drugiej strony obrany przeze mnie sposób prezentacji problemu wydaje mi się najbardziej adekwatny do badanej kultury, a poza tym pozwala ukazać stronniczość w ideologicznych i nacjonalistycznych jej interpretacjach – także tych, które roszczą sobie prawo do naukowości. Moja trudność polega jednak jeszcze i na tym, że wielu Aromanów nie chce mówić o trudnej dla nich przeszłości. Wydobywanie z ich pamięci znaczeń narosłych wokół zrujnowanych artefaktów jest wciąż bolesne i wymaga wyjątkowego wyczucia oraz wieloletnich badań ze strony antropologa kulturowego.

Pierwotnie planowałam badać aromańskie dziedzictwo w powiązaniu z przyjmowanym dotąd przez część badaczy podziałem Aromanów na grupy (m.in. Farszeroci, Moskopolitanie, Muzakiarowie, Pindianie). Prowadząc badania terenowe, zdałam sobie jednak sprawę, że dotychczasowe nazewnictwo dotyczące tego etnosu, ukształtowane pod wpływem rodzącego się nacjonalizmu i regionalizmu przez badaczy XIX i XX wieku, powielane następnie w licznych publikacjach naukowych, nie ma już dziś – a może nie miało już wtedy – wiele wspólnego z rzeczywistością. Kultura aromańska okazuje się o wiele bogatsza, niż się wydawało, i wymaga od badacza dogłębnej weryfikacji starych oraz dodania wielu nowych nazw. Podejmując owo zadanie, należy z jednej strony mieć na uwadze archaiczne podstawy onomastyki aromańskiej, łączącej imię, a także nazwę rodu, plemienia itd. z profesją i miejscem zamieszkania, z drugiej zaś, szczególnie w odniesieniu do przypadków współczesnych, uwzględnić złożoność tożsamości Aromanów wyrastającej zwykle z kilku korzeni. Z tych powodów w badaniu tematu dziedzictwa przyjęłam metodę „małych kroków”, pozwalającą stopniowo obejmować badaniami porównawczymi i refleksją naukową coraz szersze obszary kultury aromańskiej. Metoda ta umożliwi mi znalezienie punktów wspólnych, łączących oraz różnic dzielących rozmaite obszary dziedzictwa kulturowego tego etnosu, a w konsekwencji – opracowanie przyszłej strategii działań na rzecz jego rewitalizacji i zarządzania. Interesujące będzie też porównanie dziedzictwa kulturowego Aromanów z zachowanymi zabytkami kultury włoskiej z innych krajów.

Aby zrealizować swój cel, posłużyłam się wielotorową metodologią badawczą. Przeanalizowałam dostępne mi źródła historyczne i etnograficzne dotyczące Aromanów, jak również raporty naukowców oraz organizacji pozarządowych działających na rzecz praw mniejszości i rewitalizacji ich dziedzictwa kulturowego.

W latach 2013–2015 podjęłam też, z użyciem wywiadów i obserwacji uczestniczących, pilotażowe badania terenowe śladów dziedzictwa interesującego mnie etnosu na terenie wybranych miejscowości aromańskich w Grecji, Albanii i Republice Macedonii. Badania owe są w fazie początkowej – prowadzę je nadal na Bałkanach i w różnych częściach wołoskiej *oikumene* (Polska, Słowacja, Czechy, Ukraina, Rumunia). Wykorzystałam także badania internetowe. Przeanalizowałam mianowicie – jako świadectwo tego, co zachowało się w pamięci zbiorowej – narracje dotyczące odpowiednich zabytków w nowych mediach, w tym w blogach i na portalach internetowych. W analizie posłużyłam się paradygmatem porównawczo-historycznym oraz interpretatywnym, pozwalającym na identyfikację ukrytych znaczeń i kodów kulturowych związanych z dziedzictwem kulturowym Aromanów.

Geografia wyobrażona regionu

Aromanie, zwani też w najstarszej literaturze przedmiotu Wołochami⁴, przez siebie określani jako: *Armânji*, *Rrâmânji*, zaliczani są przez badaczy do grupy tzw. ludów paleo-romańskich, będących prawdopodobnie potomkami starożytnych ludów zamieszkujących tereny Epiru, Ilirii i Tracji, na obszarze oddziaływania kultury greckiej i rzymskiej. Wpływ na ich tożsamość miały też liczne etnosy napływające na te tereny w czasie wędrówek ludów i podbojów, a zwłaszcza Słowianie i Turcy. Z tego tygła powstało wiele oryginalnych pod względem kulturowym i językowym grup etnicznych, w tym Aromanie – ludność posługująca się językiem romańskim, dla której punktem odniesienia, jeżeli chodzi o korzenie, były czasy starożytności (zwłaszcza rzymskie), a miarą wykształcenia, awansu i postępu cywilizacyjnego, a co za tym idzie osiągnięcia prestiżu – współczesna im kultura hellenistyczna.

⁴ W artykule używam konsekwentnie nazwy Aromanie, zamiast dominującej w polskim piśmiennictwie naukowej nazwy Arumunii, ponieważ u podstaw terminu Arumunii leżą działania o charakterze ideologicznym, zmierzające do zmiany tradycyjnych nazw używanych przez ten etnos, prowadzone od XIX wieku ze strony intelektualistów dążących do udowodnienia rumuńskiego pochodzenia tej ludności. Nazwę Aromanie stosuję tu wymiennie z terminem Wołosi, ponieważ to drugie określenie jest najstarszą historyczną nazwą tego etnosu, występującą w dokumentach średniowiecznych wielu regionów Europy (egzoetnonim), używaną także od wieków wymiennie przez samych Aromanów. W licznych regionach bałkańskich na określenie Aromanów używa się też wielu innych terminów w różnych wariantach fonetycznych, m.in. Karavłasi, Belovłasi, Cyncarzy, Kucovłasi, Arvanitovłasi, stanowiących pierwotnie egzoetnonimy, ale współcześnie traktowanych jako endoetnonimy przez część Aromanów; jednak ze względu na konieczność dalszych badań rezygnuję w tym artykule z ich użycia. Znane są też nazwy poszczególnych grup aromańskich związane z regionem zamieszkiwania, m.in. Farszeroci, Moskopolitanie, Gramosteni, Pindianie, Olimpianie, Epiroci. Zob. szerzej na temat nazw i podziałów: Thede Kahl (1999); Ewa Nowicka-Rusek (2011a: 65–68); Barbara Urbańska (1966: 127–157); Janina Petera (1962: 192–201).

1. Epir (Góry Pindos), sierpień 2015
Fot. Karolina Kocój

Poszukiwanie śladów dziedzictwa kulturowego rozpoczynam w „sercu” obszarów aromańskich, na terenach dzisiejszej południowej i środkowej Albanii, północnej Grecji oraz południowo-zachodniej części Republiki Macedonii. We współczesnej Albanii tereny aromańskie położone są w regionie Epiru Północnego wzdłuż granicy z Grecją w okręgach Korçë (m.in. okolice Moskopola i Korczy oraz pobliskie wioski, skąd według XIX-wiecznych badaczy pochodzi nazwa jednej z grup aromańskich – Moskopolanie) i Gjirokastrë (obszar w okolicach miejscowości Frashër, od której naukowcy utworzyli nazwę Farszeroci na określenie kolejnej z grup Aromanów) oraz w krainie Muzachia (alb. *Myzeqe*) w środkowo-zachodniej Albanii między rzekami Shkumbin i Seman aż do ujścia rzeki Vjosë/Aoös (kraina ta miała według badaczy dać początek nazwie Aromanów Muza-ków). W skład tej krainy wchodzi część okręgów Fier i Lushnjë oraz niewielkich fragmentów okręgów Vlora i Berat.

W Grecji do aromańskich terenów zaliczyć należy region Epiru z górami Pindos, rozciągającymi się na południu od okolic miasta Arta, a na północy ciągnącymi się do granic Albanii, oraz region Tesalii, a także Macedonii Zachodniej i Środkowej, rozpościerające się na wschód od Epiru i stanowiące naturalne miejsce dawnych i obecnych wędrówek transhumancyjnych na zimowe pastwiska.

Obszar poszukiwania dziedzictwa kultury aromańskiej obejmuje też południowo-zachodnią część dzisiejszej Republiki Macedonii, która po burzliwych wydarzeniach końca XVIII i XIX wieku oraz pierwszej połowy wieku XX stała się

schronieniem dla aromańskiej ludności migrującej z terenów dzisiejszej Albanii. Jej tereny stanowiły prawdopodobnie w części również pierwotne miejsca osiedlenia Aromanów. Ślady dziedzictwa kulturowego tej ludności można odkryć dziś zwłaszcza w wioskach gór Pelister, a także w okolicach jezior Ochryda i Prespa z miejscowościami okolic Strugi (wioski Górna i Dolna Belica) oraz miast Bitola (zwanego w mitycznych eksplikacjach XIX wieku nowym, drugim Moskopolem) i Kruszewa (zwanego trzecim Moskopolem).

Obszary te określam jako **tereny pierwotne** ludności aromańskiej ze względu na fakt, że przy całej różnorodności hipotez na temat pochodzenia Aromanów przedstawianych przez badaczy z różnych krajów znaczna część z nich skłonna jest przyznać, iż najstarsze ślady kultury tego etnosu pochodzą właśnie z wymienionych wyżej regionów obecnej Grecji, Albanii i Republiki Macedonii (Abadzi, www.academia.edu/3804965/The_Vlachs_of_Greece_and_their_Misunderstood_History_English [dostęp: 4.11.2015]; Ruzica, http://cincari.org/dokumentan/free/The_Balkan_Vlachs-Aromanians.pdf [dostęp: 6.12.2015]).

Materialne dziedzictwo kulturowe Aromanów

Badania prowadzone na terenach aromańskich pokazują, że mimo trudnej historii tego etnosu do czasów współczesnych zachowały się liczne ślady jego osadnictwa i materialnego dziedzictwa kulturowego. Polityczne dysputy toczące się tu od XVIII wieku w powiązaniu z licznymi wojnami i konfliktami między grupami etnicznymi i religijnymi, które zamieszkiwały bądź zamieszkują Bałkany, wojnami domowymi oraz szczególnie dotkliwym komunizmem i ateizmem po drugiej wojnie światowej spowodowały, że wiele artefaktów dziedzictwa aromańskiego jest dziś w różnym stanie. Misja „strzeżenia ojcowizny” przez jeszcze żyjących w miejscach, gdzie tkwią korzenie Aromanów, i nostalgia tych, którzy miejsca te musieli opuścić, lecz nigdy ich nie zapomnieli, a także działania rewitalizacyjne podejmowane przez europejskie organizacje pozarządowe od przełomu wieków XX i XXI – wszystko to spowodowało, że pewna niewielka część dziedzictwa aromańskiego została poddana odnowieniu. Reszta, która nie miała takiego szczęścia, pozostaje w stanie katastrofalnym – artefakty są zniszczone, część obiektów znajduje się w ruinie, a te, z których po wojnach i konfliktach zostały tylko fragmenty, stanowią pole do gry wyobraźni dla pasjonatów i specjalistów od rewitalizacji, którzy na podstawie znanych sobie przykładów z innych regionów potrafią odtworzyć formę poszczególnych obiektów. Nie zawsze jasna jest kwestia własności aromańskich artefaktów. Część z nich została wpisana na listy zabytków poszczególnych krajów (Albania, Grecja, Macedonia), w związku z czym traktuje się je jako dobro narodowe (z czego często niewiele wynika); część znajduje się pod opieką autokefalicznych Kościołów prawosławnych (które, podobnie jak państwo, w różny sposób wypełniają swoją opiekuńczą powinność) bądź zamieszkałych tam jeszcze

Aromanów (odnawiających na miarę swoich możliwości obiekty); jeszcze inna część to dziś opuszczone wioski z ruinami kamiennych domów i świątyń podpadające pod kategorię „dziedzictwa bez dziedzica”, co znacznie utrudnia działania rewitalizacyjne. Oznacza to jednocześnie pole potencjalnych konfliktów, bowiem tam, gdzie podejmuje się rewitalizację, szybko pojawia się też komercjalizacja, dzieląca wspólnoty i przynosząca negatywne skutki społecznościom lokalnym.

Obiekty oryginalne

Materialne dziedzictwo kulturowe Aromanów w wymienionych trzech krajach dzielę wstępnie na dwie kategorie⁵.

Pierwszą stanowią obiekty materialne, które określam jako **oryginalne**, fundowane przez samych przedstawicieli tego etnosu lub bezpośrednio dla niego. Należą do nich przede wszystkim cerkwie i monastyny, mała architektura sakralna, artefakty i przedmioty kultu religijnego, jak również zachowane fragmenty starych traktów handlowych, kamiennych mostów oraz oryginalnej zabudowy mieszkalnej i gospodarczej.

Współczesne narracje aromańskie na temat najstarszych zabytków, dotyczące terenów w środkowej i południowej Albanii, sięgają wieków XV–XVII, wciąż jednak brakuje dokumentów historycznych mogących potwierdzić te fundacje. Większa liczba zabytków pochodzi z przełomu wieków XVII i XVIII, kiedy to kultura aromańska przeżywała ogromny rozkwit, związany z licznymi przywilejami ekonomicznymi i religijnymi, jaki etnos ten otrzymywał od władców otomańskich. Do jednych z najstarszych aromańskich artefaktów należą obiekty znajdujące się w okolicach Korczy, m.in. w wiosce Shipskë, gdzie w XVII wieku wybudowano kamienną trójnawową cerkiew św. Jerzego (alb. *Kisha e Shën Gjergjit*), otoczoną podcieniami, z fragmentami polichromii zewnętrznej (fresk fundacyjny) znajdującej się nad portalem. Świątynia jest pokryta wewnątrz polichromią, m.in. z podobiznami świętych, rycerzy, wojowników, Bogurodzicy w otoczeniu proroków i chórów anielskich (kopuła) oraz monumentalną kompozycją ukazującą Zaśnięcie Matki Bożej. Wewnątrz cerkwi mieści się drewniany ikonostas zwieńczony krzyżem, z malowanymi na drewnie ikonami – dzieło ważne dla badań nad materialnym dziedzictwem Wołochów.

W tym czasie, prawdopodobnie w XVIII wieku, powstały też cerkwie w Grabovej (arom. *Greāva*, alb. *Grabova*), wiosce położonej obecnie w okręgu Gramsh, – której początki według współczesnych narracji aromańskich sięgają X wieku – ufundowane zapewne na miejscu starych obiektów sakralnych. Są to: cerkwie

⁵ Ze względów merytorycznych w tej części ograniczono się do podania tylko wybranych miejscowości i zabytków z terenów Albanii, Grecji i Macedonii. Klasyfikacja dziedzictwa wraz z opisem kolejnych zabytków jest przedmiotem innego opracowania.

2. Cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej, Moskopole, XVII wiek

Fot. Karolina Kocój

św. Paraskiewy (arom. *Stâvînere*)⁶, datowana na 1718 rok, z zachowanymi freskami polichromii wewnętrznej, przedstawiającymi m.in. św. Paraskiewę, z fragmentami drewnianego ikonostasu i nielicznymi ikonami (m.in. św. Archaniola Michała), oraz cerkiew św. Mikołaja (arom. *Ay Nicóla*), która miała być ufundowana w 1759 roku, z wieżą, zachowanymi podcieniami, małą absydą oraz freskami z wyobrażeniem chórów anielskich, Chrystusa Pantokratora i św. Rycerzy wojowników (św. Michała i św. Dymitra)⁷. W Grabovej zachowały się ruiny starych traktów, kamiennych mostów, instalacji kanalizacyjnej miasta i szkoły Szymona Baby (Koli Simon Baba), których pochodzenie wymaga jednak wciąż dokładnego zbadania⁸.

Z tego samego okresu pochodzi też najwięcej poświadczeń dotyczących Moskopola – „mitycznego” już dziś miasta Aromanów (alb. Voskopojë), którego początki w tradycyjnych narracjach albańskich i wołoskich datowane są na wiek XV. Zachowane do czasów współczesnych artefakty historii i kultury wołoskiej, tworzące symbole „niewidzialnego już dziś miasta”, fundowane były w wiekach

⁶ Film dokumentalny *Balkan's Digest* (rok prod. 2008), Romania, reż. Ionut Piturescu.

⁷ Film dokumentalny *Fotomontazh Grabova*, <https://www.youtube.com/watch?v=UoCHjPZrDsg> [dostęp: 7.12.2015]; *Reportaz. Grabova, Elbasan*, AST Elbasani, Alpinizem, Ski dhe Turizem Malor, <https://www.youtube.com/watch?v=g5uz4T-VeOg> [dostęp: 4.12.2015].

⁸ *Shculia armânească Grabova*, <http://aromanian.tv/videogallery/shculia-armaneasca-di-hoara-grabova1618479520> [dostęp: 3.12.2015].

XVII–XVIII. Trzeba do nich zaliczyć prawosławne świątynie, przedmioty kultu religijnego, pozostałości kamiennej zabudowy, jak również resztki dawnego traktu handlowego przebiegającego przez miasto. Do najstarszych świątyń należy cerkiew św. Mikołaja (alb. *Kisha e Shën Kollit*), wybudowana w latach 1721–1722, fundacja Hadji Georgi. Świątynia została ozdobiona polichromią wewnętrzną przez Dawida z Selenicy w 1724 (lub 1726) roku oraz w 1750 roku przez Konstantyna (Kostandina) i Atanazego (Athanasas) z Korczy (Rousseva 2006: 166). Zewnętrzne ściany świątyni również pokryte są polichromią z wyróżniającymi się przedstawieniami świętych rycerzy wojowników, scenami z życia św. Mikołaja, patrona cerkwi, oraz dużych rozmiarów kompozycją Przemienienia Pańskiego i Ukrzyżowania Jezusa⁹. W cerkwi zachowały się ikony namalowane w latach 1722–1726 przez znanego ikonopiszcę Konstantyna Hieromnicha (Constantine Ieromonachos). Poza nią na obszarze Moskopola znajdują się inne świątynie ważne w kontekście badań nad aromańskim dziedzictwem kulturowym, m.in. cerkiew św. Atanazego (alb. *Kisha e Shën Thanasit*), wzniesiona w typie bazyliki w latach 1721–1724, pokryta polichromią wewnętrzną i zewnętrzną przez malarzy Konstantego i Atanazego z Korczy w roku 1745, z zachowaną dzwonnica przy wejściu na teren obiektu. Cerkiew, wybudowana z kamienia na planie prostokąta, od strony południowej posiada otwarte na zewnątrz podcienie (arkady). Ważne dla badań nad dziedzictwem kulturowym obiekty stanowią: cerkiew św. Eliasza (alb. *Kisha e Shëndëlliut*), jedyna zachowana część z monastynu zbudowanego w Moskopolu w 1751 roku, cerkiew śś. Archaniołów Michała i Gabriela (alb. *Kisha e Shën Mëhillit* lub *Kisha Kryeengjëjt Mihail dhe Gavriil*) ufundowana w 1722 roku prawdopodobnie przez Vreta Bezuka, cerkiew śś. Konstantyna i Heleny (XVIII wiek), kamienny monastyr św. Jana Chrzciciela (alb. *Manastiri i Shën Prodhromit*), wybudowany na planie prostokąta w 1632 roku i pokryty polichromią w roku 1659, oraz ogromna cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej (alb. *Kisha e Shën Marisë*) wzniesiona w latach 1694–1699 i pokryta polichromią wewnętrzną przez Theodoros Anagnosti oraz Sterianos z Agrapha w 1712 roku (*Voskopojë Churches*, <http://www.wmf.org/project/voskopoj%C3%AB-churches> [dostęp: 31.10.2015]). Paradoksem jest to, że losy historycznej zabudowy Moskopola możemy również śledzić we współczesnej zabudowie tej miejscowości – kamienie z ruin dawnych domów i świątyń wołoskiej społeczności, a także przebiegającego tu kiedyś traktu zostały użyte jako materiał budowlany w nowo powstałych domach mieszkalnych i zabudowaniach gospodarczych Albańczyków. Są dziś symbolem dawnej świetności miasta, a ta część, która została użyta do symbolicznego wyznaczenia konturów dawnych sakralnych budowli, przypomina o czynach świętokradczych dokonanych przez **obcych** na obiektach¹⁰.

W Grecji stare „szlaki wołoskie” związane z pasterstwem transhumacyjnym przechodzą przede wszystkim przez Epir, Tesalię i wschodnią Macedonię. Ślady

⁹ Badania terenowe, Moskopole, sierpień 2015 r.

¹⁰ Badania terenowe, Moskopole, sierpień 2015 r.

3. Cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej, Moskopole, Albania, sierpień 2015
Fot. Karolina Kocój

te można również znaleźć na południe od tych obszarów, m.in. w nomosie Aetolia-Acarnania, Prevezie, a nawet na Peloponezie w regionie Arkadii (Gkolksiou, www.prismanet.gr/canepal/en-10-research.../89).

Na obszarze głównych skupisk Wołochów w regionie Epiru, w północno-zachodniej Grecji, na pierwsze miejsce wysuwa się Metsovo (arom. *Aminciu*), założone w XIV wieku, prawdopodobnie przez aromańskich pasterzy. Najstarszym miejscem kultu religijnego jest tu monastyr św. Mikołaja, położony dziś na terenach winnic na obrzeżach osady¹¹. Wybudowany prawdopodobnie w XV stuleciu, w wiekach XVII i XVIII został pokryty freskami wewnętrznymi i zewnętrznymi (znajdującymi się obecnie tuż przy portalu), przypisywanymi malarzowi imieniem Estathios. Wewnątrz świątyni znajduje się kilkadziesiąt ikon, w tym autorstwa słynnego malarza z Krety Theodore Poulakisa, żyjącego w XVII wie-

¹¹ Badania terenowe, Metsovo, sierpień 2015 r.

4. Monastyr św. Mikołaja, Metsovo, Grecja, sierpień 2015
Fot. Karolina Kocój

ku (Σκαφιδά 1961; Σαμπανίκου 2000). Głównym miejscem współczesnego kultu religijnego jest natomiast znajdująca się przy głównym skwerze aromańska cerkiew św. Paraskiewy (gr. *Ιερού Ναού της Αγίας Παρασκευής*). Nie zachowało się wiele informacji na temat jej powstania i fundatorów. Wybudowana na początku wieku XVI, w stylu trójnawowej bazyliki, kilkakrotnie była restaurowana – m.in. w latach 1759, 1874, 1959, 1991. Autorem polichromii wewnętrznej jest Vlasios Tsotsonis, który wykonał ją w latach 1750–1760. Znalazły się tu sceny ze Starego i Nowego Testamentu oraz hagiograficzne, w tym freski przedstawiające św. Paraskiewę (TPITOΣ, <http://www.vlahoi.net/politismos/ag-paraskevi-metsovou.html>)¹². W kontekście dziedzictwa kulturowego Aromanów w Metsovo ważne są też monastyr Zaśnięcia Matki Bożej, zwany w lokalnej tradycji Dolnym Monastyrem, wybudowany w 1754 roku, oraz dwie inne cerkwie: św. Mikołaja i św. Dymitra, obie ufundowane w XIX wieku.

Na południe od Metsovo warto jeszcze zwrócić uwagę na inne wioski aromańskie, m.in. Syrrako (gr. *Συρράκο* lub *Σιράκο*) i Kalarrities (gr. *Καλαρρύτες*), do których co najmniej od XVII wieku napływali przedstawiciele tego etnosu, szukając w izolowanych, trudno dostępnych terenach spokoju wobec nasilającej się opresji tureckiej. W Syrrako znajdują się trzy kamienne cerkwie: św. Mikołaja (XVIII w.),

¹² Μ.Γ. Τπίοε, *Αγ. Παρασκευή Μετσόβου: 500 χρόνια θρησκευτικής και εθνικής προσφοράς*, <http://www.vlahoi.net/politismos/ag-paraskevi-metsovou.html> [dostęp: 17.10.2015].

5. Wioska Syrrako, Grecja, sierpień 2015
Fot. Karolina Kocój

cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej (XVIII w.), cerkiew św. Jerzego (XVIII w.) oraz cerkiew Panagii, datowana na XIX stulecie. W wiosce zachowała się też tradycyjna kamienna zabudowa, która obejmuje domy wybudowane w podobnym stylu (gruby i duży kamień), zabudowę z charakterystycznymi wąskimi kamiennymi ulicami, ciągnącymi się wzdłuż domów i kończącymi małymi placami/parkingami na obrzeżach.

Z kolei w Kalarrites w kontekście dziedzictwa kulturowego znaczącym zabytkiem aromańskim jest cerkiew św. Mikołaja, której korzenie w narracjach aromańskich sięgają nawet XV wieku (prawdopodobnie roku 1480). Świątynia ma budowę trójdzielną i trójnawową (nawy dedykowane św. Haralambie oraz Wszystkim Świętym). Cerkiew spłonęła w roku 1821 i odnowiono ją w roku 1845. W środku pokryta została malowidłami ściennymi pochodzącymi z różnych wieków. Innym obiektem jest cerkiew św. Trójcy, wybudowana w roku 1818, otoczona cmentarzem z nagrobkami Aromanów-mieszkańców wioski. Została zniszczona podczas rewolucji oraz w 1943 roku przez oddziały niemieckie. W 1999 roku dzięki funduszom mieszkańców wioski została całkowicie odnowiona. W Kalarrites, podobnie jak w Syrrako, znajdują się ciekawa, zwarta i kamienna architektura, składająca się na tradycyjną zabudowę miejscowości oraz 23 mosty i 20 fontann fundowanych przez mieszkańców. W wiosce i jej okolicy znajduje się też 7 kaplic, część z nich rozmieszczona jest na trasach wędrówek stad. Są to m.in. kaplice: Agios Athanasios (północny zachód od wioski), Panagia (położona w odległości 1400 m

6. Wioska Kalarrites, Grecja, sierpień 2015
Fot. Karolina Kocój

od wioski), św. Krzysztofa (przed wejściem do wioski, od strony Ioannina-Arta), św. Paraskiewy, Wszystkich Świętych, Proroka Eliasza i Przemienienia Pańskiego. Warto nadmienić, że w obu miejscowościach znajdują się ważne instytucje kultury chroniące dziedzictwo kulturowe Aromanów: Muzeum im. Kostas Krystallisa oraz Muzeum Folkloru K. Avdikosa w Syrrako oraz Muzeum Etnograficzne w Kalarities, prezentujące tradycyjną kulturę i profesje aromańskie w tych miejscowościach¹³.

Na północ od Metsova należy zwrócić uwagę na jedną z najwyższej położonych wiosek w górach Pindos – Samarinę, gdzie znajdują się m.in. cerkiew Przemienienia Pańskiego, wybudowana w 1813 roku i pokryta polichromią wewnętrzną przez lokalnych mistrzów, cerkiew św. Atanazego (1849), cerkiew św. Eliasza (1795), cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy zwana Wielką Panią (1819), cerkiew Narodzenia Bogurodzicy zwana Małą Panią (1844), cerkiew św. Kosmasa (1890). W la-

¹³ Badania terenowe, Syrrako i Kalarrites, sierpień 2015 r.

7. Kapliczka na obrzeżach wioski Kalarrites, Grecja, sierpień 2015

Fot. Karolina Kocój

sach położonych w pobliżu Samariny wznosi się też monastyr św. Paraskiewy, ufundowany w 1713 roku przez mnichów Nicefora i Dionizego. W drugiej połowie XX wieku w miejscowości tej wybudowano kolejne dwie cerkwie: cerkiew św. Dymitra Męczennika Nowego (1957), której patronuje mnich Dymitr żyjący na przełomie XVIII i XIX wieku w Samarinie, skazany w czasach tureckiej dominacji na śmierć, oraz cerkiew św. Archanioła Michała (1975)¹⁴.

Na terenach dzisiejszej Republiki FYROM obiekty aromańskiego dziedzictwa kulturowego znaleźć można m.in. w Bitoli i jej okolicach, a także w Strudze i Kruševo. W samej Bitoli znajduje się cerkiew św. Konstantyna i Heleny, ufundowana przez Aromanów na początku XX wieku, oraz dawny bazar, na którym Aromanie mieli swoje sklepy, zwany *vlaška čaršija* – wołoski bazar. W miejscowości Malovište, stanowiącej niegdyś ogromną wspólnotę aromańską, trudniącą się kupiectwem i pasterstwem, świadectwem dawnych dziejów są: kamienny monastyr św. Anny, znajdujący się powyżej wioski, na wysokości ok. 1400 m n.p.m., wybudowany prawdopodobnie w XVIII wieku, oraz kamienna cerkiew św. Petki (Св. Петка, *Hram Ay. Vinirā*), będąca ogromnych rozmiarów trójnawową bazyliką, z galerią umieszczoną na piętrze, z wieżą, absydą i podcieniami, ufundowana w 1856 roku na miejscu starego miejsca kultu religijnego. Ikonostas do tej cerkwi został zbudowany w 1892 roku, prawdopodobnie przez Dimitara (Dimitrija) Sta-

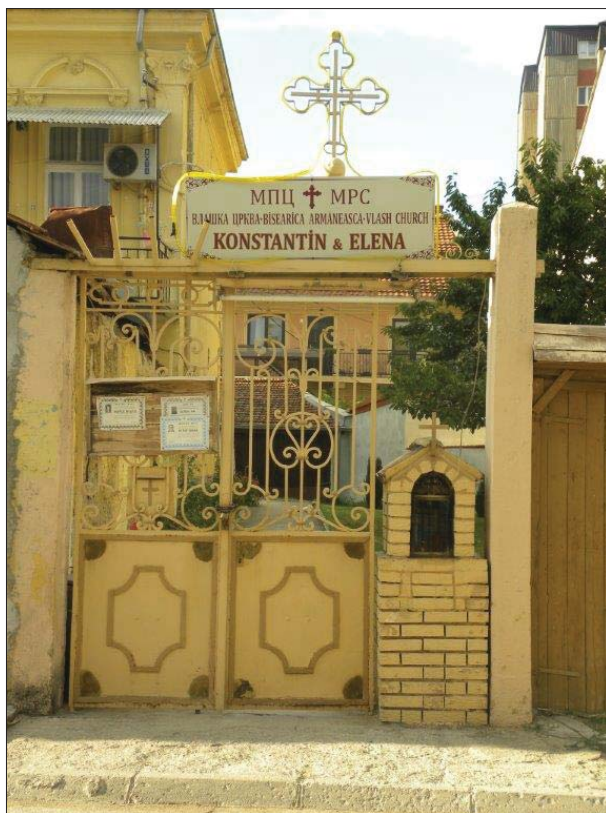
¹⁴ Badania terenowe, Samarina, sierpień 2015 r.

8. Monastyr św. Anny, Malovište, Republika Macedonii, sierpień 2015
Fot. Karolina Kocój

niszewa z Kruszewa. Ikony napisali malarze z Kastorii (Kostura)¹⁵. W cerkwi znajduje się ponad 80 ikon malowanych na drewnie z wieków XVI–XIX. Pełni ona funkcję głównej wioskowej świątyni. Powyżej Malovište znajduje się też aromańska cerkiew Wniebowstąpienia Chrystusa, leżąca na stokach góry Baba, na wysokości 2000 m n.p.m., w której uroczystości odbywają się tylko raz w roku – 40 dni po Wielkanocy, w święto Wniebowstąpienia Chrystusa. W miejscowości zachowała się też tradycyjna architektura domów i zabudowań gospodarczych, wykonana z grubego kamienia, którego użyto również do wyznaczenia dróg w miejscowości i niewielkich mostów. W XIX wieku było tu około 300–700 tzw. kuki (mac. куќи) – tradycyjnych kamiennych domów, z których do czasów współczesnych zachowało się tylko kilkanaście obiektów (Николоска 1998).

¹⁵ Badania terenowe, Malovište, sierpień 2015 r.

9. Cerkiew św. Konstantyna i Heleny, Bitola, Republika Macedonii, 2015
Fot. Karolina Kocój

W Gopeš (mac. Гопеш, arom. *Gopeshi*) do dziedzictwa kulturowego Aromanów należy cerkiew Przemienienia Pańskiego (Przeobrażenia Gospoda, mac. Преображение Господне) – wybudowana w 1871 roku, z oknami i niewielką wieżą. Do cerkwi wchodzi się przez drewniany portal, nad którym widnieje fresk z wyobrażeniem Przemienienia Pańskiego, flankowany po obu stronach wyobrażeniami Słońca i Księżycy; poniżej fresku data wykonania: 29 kwietnia 1886 (20 Aprilie 1886). Po obu stronach portalu znajdują się freski Archaniołów – św. Michała (z lewej) i św. Gabriela, z inskrypcją z roku 1894¹⁶. Podobne zabytki posiada też Trnovo (mac. Трново, arom. *Târnuva*) – cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej z roku 1854; Magarewo (mac. Магарево) – cerkiew św. Dymitra z 1834 roku oraz Nižepole (mac. Нижеполе, arom. *Nijopole*) – cerkiew św. Atanazego (mac. Црква Св. Атанасиј) oraz cerkiew św. Petka (mac. Црква Св. Петка), obie z XIX wie-

¹⁶ Badania terenowe, Gopeš, sierpień 2015 r.

ku¹⁷. W południowo-zachodniej Macedonii ciekawe zabytki, choć pochodzące już z wieku XX, znajdują się m.in. w Kruševo (mac. Крyшево, arom. *Crushuva*); jest to cerkiew św. Mikołaja (1905–1907, ufundowana na miejscu starej świątyni z 1832 roku i strawionej przez pożar na początku XX wieku), z ikonostasem wykonanym przez Petre Filipovski-Garkata, oraz cerkiew św. Jana, zwana *Vlašca crkva* (1897), z ikonostasem mistrzów Nestora i Lazara Aleksievskiego (*Churches...* 2012; Blagaduša 2014).

Obiekty wtórne

Drugą kategorię zabytków kultury wołoskiej określam terminem **wtórnych**. Tworzą ją obiekty, które były fundowane przez inne etnosy zamieszkujące na omawianych terenach, ale ze względu na swoje znaczenie religijne i położenie blisko szlaków wołoskich stały się ważnymi obiektami kultu religijnego dla samych Aromanów. Niekiedy łączy się z nimi ponowna refundacja miejsc kultu przez Wołochów, ich całkowite lub częściowe odnowienie połączone z pokryciem wnętrz freskami przez artystów aromańskich. Wśród tych obiektów odnajdujemy bardzo stare fundacje religijne, pochodzące nawet z początków II tysiąclecia. Jednym z najważniejszych takich zabytków jest monastyr Narodzenia Matki Bożej (alb. *Manastiri Lindja e Hyjlindëses Mari*) znajdujący się w wiosce Ardenica, leżącej w okręgu Lushnja w zachodniej Albanii, w bliskości starożytnego szlaku komunikacyjnego Via Egnatia. Ufundowany w 1282 roku na polecenie cesarza bizantyjskiego Andronika II Paleologa jako wotum za zwycięstwo nad wojskami Królestwa Sycylii w oblężeniu Berat podupadł znacznie w wieku XVII. W 1743 roku arcybiskup Beratu Metody, pochodzący z aromańskiej rodziny Farszerotów, odnowił monastyr; z jego polecenia bracia Kostandin i Athanasy Zografi z Korczy wykonali też polichromię wewnętrzną. Z tego monastyru pochodzi ikona Matki Bożej z Dzieciątkiem, z inwokacją modlitewną w języku aromańskim, przypisywana hieromnichowi Nektariuszowi (Νεκτάρι) z Moskopola (Elsie 2010; Kahl, Prifti 2015). Innym tego typu zabytkiem jest monastyr Panagii Molivdokepastos, zwany również Molivdokepasti (gr. Μονή Παναγίας Μολυβδοσκεπάστης), znajdujący się obecnie na granicy albańsko-greckiej, 20 km od miasta Konitsa (w jednostce regionalnej Joanniny, gr. Ιωάννινα), z polichromią wewnętrzną datowaną na XVI wiek i starszymi fragmentami polichromii zewnętrznej (*Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή...* 2012)¹⁸. Świątynia ta leży na skrzyżowaniu starożytnych szlaków handlowych łączących środkową Albanię i obwód Fier, Këlcyra i Permet z Janiną. Przez Molivdokepastos biegł też inny ważny trakt handlowy, łączący Janinę

¹⁷ Badania terenowe: Magarewo, Trnovo, sierpień 2015 r.

¹⁸ *Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Παναγίας Μολυβδοσκεπάστου Κονίτσας*, Εκδόσεις Ιεραρχίας Μολυβδοσκεπάστου 2012.

z Leskovik, Korczą i Ochrydem. W pamięci współczesnych mnichów funkcjonuje wciąż wspomnienie o Wołochach, którzy wypasali stada na okolicznych terenach i pojawiali się w monastyrze¹⁹.

W Epirze z dziedzictwem aromańskim wiąże się kamienny monastyr Narodzenia Matki Bożej w Tsouka (gr. Γενά Μομή Παπαγίας Τσουκάς) ufundowany prawdopodobnie w XII wieku, a refundowany w XVIII stuleciu, z bogatą polichromią wewnętrzną z XVIII wieku, ikonostasem, relikwiami św. Pantelejmona oraz cudowną ikoną Matki Bożej. Podobne znaczenie ma znajdujący się nieopodal wioski Kalarrites skalny monastyr Kipina, poświęcony Zaśnięciu Matki Bożej, którego korzenie sięgają roku 1349 roku. Refundowany w XVII wieku zawiera cenną polichromię wewnętrzną wykonaną w XVIII stuleciu. Monastyr został wykuty w skałach, a do budynku prowadzi drewniany ruchomy most, podnoszony przez mnichów w nocy oraz w momencie zagrożenia. Dla wielu Aromanów z tej części Epiru świątynie te stanowiły i wciąż stanowią ważne miejsca kultu religijnego, gdzie przybywają z modlitwami i ofiarą: „chodziliśmy do Tsouka, jest piękny, tam jest cudowna ikona Matki Bożej, to było ważne miejsce dla Aromanów. A ci z Kalarrites chodzili do Kipina, to ich monastyr. My też tam chodziliśmy, teraz rzadko”²⁰.

W Zagorii miejsce związane z kulturą aromańską (czy szerzej – pasterską) to monastyr w Monodendrii, położony w wąwozie Vikos – w okolicznych górach Aromanie, ale też Karakaczanie (gr. Σαρακατσάνοι) wypasali swoje stada. Jednym z najważniejszych miejsc kultu religijnego jest w tym regionie monastyr św. Paraskiewy, ufundowany w latach 1413–1414 dzięki staraniom miejscowego szlachcica Michaela Therianos. Według tradycji był aktem wdzięczności za uzdrowienie przez św. Paraskiewę córki szlachcica z nieuleczalnej choroby. Z czasem stał się ważnym miejscem kultu dla lokalnej społeczności pasterzy, dziś już prawie nieistniejącej. Bazylika, wybudowana z szarego kamienia, składa się z nawy niewielkich rozmiarów i pokryta jest polichromią wewnętrzną wykonywaną w różnym czasie – w XV i pod koniec XVII wieku. Znajduje się tu m.in. portret fundatora Therianosa, jego żony i dzieci²¹. Z kolei w okolicach Metsovo taki zabytek stanowi monastyr Zoodochos Pigi w Anthohori, zwany w języku aromańskim Czerwona Skałą (*Kiatra Roşa*) lub Panagią na Czerwonych Skałach, prawdopodobnie ufundowany w XVII wieku, dekorowany polichromią wewnętrzną w XIX wieku²².

Dla wielu Aromanów z północnej Grecji oraz z terenów dzisiejszej Republiki Macedonii, ważnym miejscem jest monastyr Narodzenia Matki Bożej w Kleisoura, zwanej też Vlachoklisurą (gr. Κλεισούρα lub Βλάχοκλεισούρα/*Vlachokleisoura*; arom. *Klisoura*), ufundowany w 1314 roku przez hieromnicha Neophytiosa

¹⁹ Badania terenowe, monastyr Molivdokepastos, sierpień 2015 r., wywiad z mnichem z monastyru oraz mężczyzną – Grekiem z Konitsa.

²⁰ Badania terenowe, Sirrako, Grecja, sierpień 2015 r., kobieta, lat 80, Aromanka.

²¹ Badania terenowe, Monodendrii, obserwacja, Grecja, sierpień 2013 r.

²² Badania terenowe, Anthohori, Grecja, sierpień 2015 r.

i refundowany w 1813 roku przez hieromnicha Izajasza Pista, przybyłego z Góry Athos. W monasterze tym żyła „święta matka Sofia”, wielki autorytet duchowy dla Aromanów tych okolic (*Eldress Sophia, the Ascetic of the Panagia*, <http://www.johnsanidopoulos.com/2010/06/eldress-sophia-ascetic-of-panagia.html> [dostęp: 3.09.2015]). Podobnym miejscem jest też monastyr Zaśnięcia Bogurodzicy w Treskvec (mac. Манастир Успение Богородица, Трескавец), jeden z najważniejszych ośrodków kultu religijnego w Macedonii, położony koło Prilepu, na terenie dzisiejszej Republiki Macedonii, ufundowany w XII stuleciu. Warto podkreślić, że w dokumentach donacyjnych wysłanych do mnichów tego monastynu przez cara Stefana Dušana wymienia się m.in. nazwę przekazanej wioski Lerin (Florina) wraz z cerkwią św. Mikołaja, sprzedaną przez wołoskiego biskupa wraz z pasterzami i bydłem (Dragomir 1959: 27). Do dziś jest to świątynia odgrywająca wielką rolę w religijności etnosu Aromanów, którego przedstawiciele wciąż przybywają do niego z modlitwami i prośbami skierowanymi do Matki Bożej i świętych (Милошеска 2009: 271–281).

Dziedzictwo materialne Aromanów jako tekst kultury

Czego możemy się dowiedzieć o kulturze Aromanów z zachowanych śladów ich dziedzictwa? Czy dzięki obiektom, które przetrwały w całości bądź w ruinie, możemy zappełnić puste przestrzenie w obrazie bogatego i jakże różnorodnego świata tej mniejszości? Uznanie śladów aromańskiego dziedzictwa kulturowego za specyficzny tekst kultury umożliwia badaczom odczytywanie go w różnych kontekstach. Funkcjonowanie dawnych artefaktów we współczesnej pamięci kulturowej Aromanów pozwala również na identyfikowanie antropologicznych tropów, wokół których skupia się lektura kultury wołoskiej.

Tożsamość i organizacja przestrzeni

Artefakty dziedzictwa kulturowego świadczą przede wszystkim o tym, w jaki sposób Aromanie tworzyli swoją przestrzeń.

Po pierwsze, większość osad tego etnosu położonych jest w charakterystycznych miejscach – leżą zarówno w bliskości tradycyjnych szlaków handlowych, jak i jednocześnie na ich uboczu, często ukryte w wysokich górach. Aby dotrzeć do tych miejscowości, trzeba najpierw dostać się do oddalonych od centrów skupisk ludności miejscowej (albańskiej, greckiej, macedońskiej), a następnie przemierzyć jeszcze kilkanaście, a często nawet kilkadziesiąt kilometrów, aby na pustkowiu odnaleźć aromańskie enklawy (m.in. Kalarrites, Syrakko, Moskopole, Gopeš, Malovište Samarina, Grabove etc.). Część z nich położona jest w strategicznych miejscach tradycyjnych górskich szlaków, np. w pobliżu lub na

przełęczach górskich, pozwalających kontrolować okoliczne tereny (m.in. Metsovo, Górna Belica, Nikolice). Często Aromanie budowali też swoje ukryte osady w wysokich górach, ale w pobliżu dużych miast innych etnosów lub większych osad handlowych – taki typ osadnictwa reprezentują Frashër niedaleko Permet, Magarevo, Niżopole, Trnovo koło Bitoli, Metsovo niedaleko Janiny, Plasa Górna w pobliżu Korcze. W tym kontekście warto jednak zadać sobie pytanie dotyczące fundacji sakralnych w miejscowościach położonych wysoko w górach – wiadomo, że Aromanie budowali je tu ze względu na większą swobodę wyznania i brak silnej kontroli ze strony Turków. Czy mogą one świadczyć też o tym, że Aromanie, budując w tak trudno dostępnych terenach miejsca sakralne, byli kryptochrześcijanami i wyznawali dwuwiarę, spotykaną wśród ludności zamieszkującej Bałkany (islam i chrześcijaństwo lub bektaszytizm i chrześcijaństwo) (Bielenin-Lenczewska 2011: 227–280; Skendi 1967: 246–267; Giakoumis 2010)? Czy w tak zbudowanej przestrzeni w kontekście dwuwiary Aromanów możemy mieć do czynienia z archaiczną opozycją góra–dół, gdzie góra (jako przestrzeń zamieszkania) jest wartościowana pozytywnie oraz oznacza względną wolność i swobodę wyznania, a dół (jako przestrzeń pracy, wroga, ciemniźnicy) – ma konotacje negatywne i wiąże się z niewolą i przymusową wiarą? Czy też raczej budowle te są zwykłymi miejscami kultu religijnego Aromanów, niekiedy o charakterze obronnym?

Po drugie, osady aromańskie były połączone licznymi utworzonymi przez ten etnos szlakami transportowymi. Do dzisiaj zachowały się fragmenty starych traktów handlowych, kamienne mosty przerzucone przez górskie rzeki, przydrożne kapliczki, stare studnie i zagospodarowane przez człowieka źródelka wody. Niektóre zachowane ślady starych traktów prowadzą w głąb gór w kierunku innych osad aromańskich, omijając lub skracając tradycyjne starożytne szlaki handlowe prowadzone wzdłuż głównych dolin rzecznych. I tak np. widoczny do dzisiaj szlak wychodzący przy ruinach cerkwi św. Haralamba w Moskopolu prowadzi na południe, w kierunku wioski Vithkuq; na północ podobny szlak wiedzie z kolei do Shipckë i dalej na północ do aromańskiej wioski Nicë. Ze wsi Nicolice w południowej Albanii wychodzi szlak w góry Grammos, łączący ich północną i południową stronę. Przez góry Jablanice poprowadzony był szlak łączący Elbasan z Ochrydem, który przechodził dalej przez aromańskie niegdyś wioski Górną i Dolną Belicę. Stanowił fragment alternatywnej drogi dla tradycyjnych traktów starożytności (Via Egnatia). W Grecji przez Metsovo przebiegał nie tylko starożytny szlak łączący Janinę z Kalambaką, ale także drugi szlak prowadzący na północ, przez środek gór, przez wioski Vovoussa, Perivoli aż do Avdella i Samarina. Głęboki kanion rozdzielający wioski Syrrako i Kalarrites połączony został kamiennym mostem, a szlak wiódł górami przez kolejną wioskę aromańską Matsouki, dalej poprzez przełęcze górskie do Athamania i tradycyjnymi wioskami w kierunku Tessali. Szlaki te, niekiedy trudne do odkrycia, strome, niełatwe, w wielu wypadkach znane jedynie samym Wołochom, umożliwiały przepływ ludzi i inwentarza bezpieczniejszymi oraz kontrolowanymi przez Aromanów trasami. Wołosi, prze-

woząc swoje towary lub ochraniając dobra innych kupców, dorobili się fortun, powoli rozszerzając swoje interesy na coraz to nowe tereny sięgające od zachodnich krańców południowej Europy do jej wschodnich obrzeży, a także Rosji i pograniczy europejsko-azjatyckich, a na południu do Egiptu i Afryki:

[...] nazywamy się Armyni, wywodzimy się z Rzymian. Uciekliśmy tu przed Turkami, tu w górach była większa wolność, nie było takiego prześladowania, tu była większa swoboda. Dzieliłiśmy się na dwie grupy, kasty, jedna, wyższa, zajmowała się szyciem ubrań dla wojska. Szyliśmy mundury dla Turków, szyliśmy dla armii Napoleona ubrania z wełny. Woziliśmy je do Francji, do Włoch, do Egiptu. Szyliśmy kapoty, o tu widzisz, takie jak te, wiszą na ścianie. Sprzedawaliśmy je po całej Europie, nawet dalej, wszędzie. Druga grupa, niższa, to byli pasterze, wypasali bydło, owce, są jeszcze, ale nie jest już ich wielu²³;

Armyni to potomkowie Rzymian, jesteśmy i Armynami, i Grekami, nie Rumunami. Byliśmy kupcami, sprzedawaliśmy różne towary, ubrania z wełny, sery, dywany. Część wypasała owce. Stąd szły karawany do różnych krajów Europy, do Francji, do Włoch, do Rosji²⁴.

Po trzecie, nietrudno również zauważyć, że – zwłaszcza na ziemiach Grecji – miejscowości aromańskie układały się również wzdłuż prawdopodobnych szlaków transhumacyjnych (m.in. dawne wioski aromańskie ciągnące się od Metsova do Kalambaki lub z Athamanii do Tesalii). W tym miejscu warto też podkreślić, że wśród Aromanów dominowała tzw. odwrotna transhumancja związana z sezonowym wypasem owiec i bydła, mająca wpływ na specyficzną przestrzeń występowania artefaktów dziedzictwa kulturowego. Polegała ona na tym, że głównymi miejscami stałego zamieszkania były górskie osady (nie doliny), w pobliżu których prowadzono wypas letni. Na wypas zimowy wyruszano z kolei na cieplejsze, niższe położone tereny leżące w pobliżu morza (m.in. Muzakia w Albanii, Tesalia w Grecji, Macedonia Zachodnia). Z tego powodu znaczna część starych zabytków kultury materialnej Aromanów znajduje się na terenach położonych wysoko w górach. Na terenach zimowych pastwisk występują z kolei ich skupiska wtórne, w których etnos aromański częściowo lub całkowicie zasymilował się ze społecznościami większościowymi. Ślady artefaktów nie są tu liczne i nie tak odległe w czasie – pochodzą z XX wieku (m.in. wioski w okolicach Volos, Larissa, Trikala).

Na podstawie zachowanych obiektów kultury materialnej da się zaobserwować też pewne cechy upodabniające do siebie miejscowości zamieszkiwane przez Wołochów. Były one zazwyczaj bardzo gęsto zabudowane, tworzyły jeden ciąg domostw i budynków gospodarczych ściśle do siebie przylegających. Często z powodu ukształtowania terenu budowano je na stokach gór, co skutkowało piętrowym układem osad. Pośrodku miejscowości wznosiła się zazwyczaj *świątynia*, wokół której rozciągał się plac czy skwer stanowiący swoiste centrum życia wspólnotowego. Tu gromadziła się starszyzna wioskowa i tu załatwiano interesy. Podbudo-

²³ Badania terenowe, Syrakó, sierpień 2015 r., Armyn, mężczyzna, lat 50.

²⁴ Badania terenowe, Metsovo, sierpień 2015 r., kobieta, Armynka-Greczynka, lat 38.

wane prastarą tradycją znaczenie centrum widać w strukturze zamieszkiwanych nadal przez Aromanów miejscowości, w których wszystkie przebiegające przez nie drogi dochodzą do „symbolicznego środka”, gdzie wciąż gromadzi się starszyzna wioskowa (podczas miesięcy letnich) – przykłady to Syrako, Kalarrites, Metsovo, Samarina. Gdy miejscowość była większa, liczba świątyń wzrastała i rozmieszczano je na obrzeżach, tak że tworzyły kilka strategicznych obiektów religijnych. Być może miały one związek z klanami/rodzinami mieszkającymi w danej części miejscowości, które mogły być fundatorami świątyń lub też miały charakter obronny oraz stanowiły przestrzeń schronienia w razie niebezpieczeństwa. Warto dodać, że poza granicami miejscowości lub na jej obrzeżach wznosił się często monastyr, nierzadko będący najstarszym śladem osadnictwa w danej miejscowości, stanowiący istotne miejsce kultu religijnego (m.in. Moskopole, Metsovo, Samarina).

Kolejną charakterystyczną cechą materialnego dziedzictwa kulturowego Wołochów w sferze sakralnej i użytkowej stanowi sieć architektury niewielkich rozmiarów rozlokowana na obrzeżach miejscowości. Są to zazwyczaj fontanny z ikonami, przydrożne krzyże oraz kapliczki – od małych, wybudowanych z różnych materiałów (drewno, cegła, kamień, metal), do okazałych, składających się z jednego większego pomieszczenia lub kilku mniejszych. Ulokowane na granicach, tam gdzie wraz z zabudowaniami miejscowości kończy się „oswojony świat” i zaczyna przestrzeń obca, decydują często o symbolicznej waloryzacji przestrzeni; stanowią jednocześnie swoiste granice zabezpieczające/chroniące przed wrogimi siłami, tak charakterystyczne w ustanawianiu „świata” w archaicznej mentalności. Kapliczki czy kaplice znajdują się też na trasach karawan kupieckich i pasterskich, współtworząc często swoistą mentalną mapę terenu jako punkty orientacyjne, wyznaczające kierunki *wędrówek* i miejsca odpoczynku pasterzy czy kupców, a także jako lokalne ośrodki kultu religijnego, służące Aromanom do odprawiania rozmaitych rytuałów. Często mała architektura sakralna pojawia się na dawnych i współczesnych traktach aromańskich, sakralizując przestrzeń i wyznaczając w niej znajome ramy (m.in. Kalarytes, Samarina).

Na obrzeżach wiosek, wzdłuż miejsc wypasu oraz wzdłuż traktów kupieckich Aromanie budowali też obiekty gospodarcze: schrony dla kupców prowadzących karawany oraz dla zwierząt. Jeszcze dziś na trasach *wędrówek* ostatnich aromańskich pasterzy – m.in. w okolicach Goricy, Prespy, Rodami, Zagorii, Metsova, Sitonii, Samariny, Gramos – zobaczyć można tego rodzaju budynki gospodarcze wzniesione z różnych materiałów: blachy, kamienia, pustaków. Rzeczą charakterystyczną jest to, że są one często umieszczone na miejscu dawnych obozowisk pasterzy transhumacyjnych zamieszkujących tu w dawnych wiekach w przenoszonych ze sobą namiotach. Same stanowią również dawne miejsca zamieszkania aromańskich pasterzy, powstałe już po ich osiedleniu (*Dhiava*, https://www.youtube.com/watch?v=RJfom155v_o [dostęp: 5.10.2015]).

Można wysunąć wniosek, że taka organizacja przestrzeni określała w pewien sposób tożsamość Aromanów – byli ludźmi żyjącymi na pograniczach, w drodze i w ukryciu. Ich cechą charakterystyczną był nieustający kontakt z innymi kulturami, jednak – poprzez specyficzną aranżację swojej przestrzeni kulturowej oraz wykonywane profesje zachowali przez długie lata swoistą specyfikę i oryginalność etniczną.

Przestrzenie realne i mityczne

Artefakty dziedzictwa kulturowego Aromanów pozwalają wnioskować, że etnos ten miał na Bałkanach swoje specyficzne centra, wywierające silny wpływ na mniejsze ośrodki, dziś stanowiące już przestrzenie symboliczne. Do najważniejszych należało wspomiane wcześniej wielokrotnie miasto Moskopole (alb. *Voskopojä*, arom. *Muskopoli*, *Moscopole*), którego nazwa oznacza dosłownie Miasto Pasterzy (gr. *vosco* – pasterz, *polis* – miasto) lub Pole Pasterzy (gr. *vosco* – pasterz, słów. *polje* – pole) i nawiązuje wprost do jednej z profesji, jaką trudniła się znaczna część Aromanów w tym regionie. I choć wciąż trudno jest zrekonstruować spójną historię tego miasta, wiadomo, że w XVIII wieku stanowiło ono ważne centrum kultury interesującego nas etnosu. W owym czasie funkcjonowały tu liczne instytucje kulturalne i edukacyjne, w tym od 1710 roku biblioteka, od 1720 roku pierwsza założona na Bałkanach drukarnia, zwana Drukarnią Świętego Nauma, prowadzona przez Greka Konstantyna Drukarza (Gregorios Constantinidhi, Gregorios Typografos), od 1744 roku – szkoła o nazwie Nowa Akademia (Nea Akadimia, Hellênikon Frôntistêrion), kształcąca w języku greckim. Warto dodać, że w XVIII wieku działały tu wielkie osobistości życia religijnego, m.in. Grzegorz z Durres (zm. 1770), zwany też Grzegorzem z Moskopola – prawosławny mnich i tłumacz Biblii, asystent rektora Nowej Akademii, który przybył do Moskopola prawdopodobnie w 1730 roku, a w 1741 roku napisał *Żywot św. Nikodema* (Ljarja 2015: 229–232). Do wielkich osobowości należał też słynny Dawid z Selenicy – malarz fresków i ikon, twórca polichromii w licznych cerkwiach Bałkanów (ozdobił m.in. cerkwie na Górze Atos). To dzięki jego twórczości na terenach dzisiejszej Albanii nastąpił renesans pewnych elementów malarstwa bizantyńskiego w typie sztuki z czasów Paleologów (Palushi, *David Selenica of Vlora*, <http://konferenca.unishk.edu.al/icrae2013/icraecd2013/doc/31.pdf> [dostęp: 23.11.2015]). Wypędzenie Aromanów z Moskopola w 1768 roku stało się momentem narodzin mitu miasta, ukazywanego w dzisiejszych eksplikacjach jako swoista Arkadia Bałkanów, Nowa Jerozolima czy Nowe Ateny. Dziś prawie każdy, kto tu przyjeżdża, szuka śladów jego dawnej wielkości, zastanawiając się, jak to możliwe, że z jednego z najznaczniejszych miast XVIII-wiecznych Bałkanów zostało kilka świątyń, a także jakieś ruiny oraz kamienie stanowiące pozostałość po starych traktach, tkwiące w gruncie lub wbudowane w nowe albańskie domy. O znaczeniu miasta

w narracjach aromańskich świadczą też jego liczne multiplikacje w określeniach miast, do których przybyli Aromanii po wypędzeniu z Moskopola – i tak Bitola, nazywana w mitologicznych eksplikacjach „drugim Moskopolem”, a Kruszewo „trzecim Moskopolem”.

Innym ważnym miejscem dla Aromanów z tych terenów było przywoływane tu już również Metsovo (arom. *Aminciu*) – wspomina o nim kronika z 1380 roku, mówiąca o przełożonym Izajaszu i zamieszkujących tu Wołochach, zwanych Kucowołochami (Wace 2013: 98). Współczesna popularna etymologia nazwy miejscowości, którą podają sami Aromanie, ma związek z tradycją przyrodniczą: nazwa ta powstała prawdopodobnie z połączenia słowiańskich słów *med* – ‘niedźwiedź’, oraz *ovo* – ‘miejsce’, ‘wioska’, przy czym w miejsce słowiańskiego *męčovo* można brać pod uwagę aromańskie słowo *mitsio* – ‘niedźwiedź’; tak czy inaczej nazwa ta oznaczać ma w aromańskich eksplikacjach ‘miejsce niedźwiedzi’ lub ‘wioskę niedźwiedzi’²⁵. Dynamiczny rozwój kultury aromańskiej w owej miejscowości wiązał się z licznymi przywilejami, które ta ostatnia otrzymywała od władających regionem (m.in. od bizantyńskiego cesarza Andronika III w XIV wieku, sułtana Murada II w XV wieku oraz Mehmeda IV w XVII wieku). Na mocy tych przywilejów mieszkańcy Metsova i okolicznych wiosek mieli zagwarantowane ulgi podatkowe, względną wolność oraz autonomię administracyjną i wyznaniową. Były one związane z pomocą, jakiej udzielali Aromanie Turkom przy kontroli przełęczy Libra i Katara, przez które prowadziły ważne szlaki komunikacyjne między Epirem, Tesalią i zachodnią Macedonią. Metsovo stało się miejscem odpoczynku karawan, zyskując coraz większe znaczenie. W XVIII i XIX wieku działały w nim liczne szkoły, warsztaty rzemieślnicze zajmujące się m.in. rzeźbą w drewnie, tkactwem, obróbką srebra i przetwórstwo produktów mlecznych, a także rzeźnie i sklepy (Σκαφιδά 1961). Mimo zniszczeń dokonanych w 1854 roku podczas rewolucji epirockiej oraz w 1916 roku, podczas wojen grecko-tureckich, ciągłość osadnictwa nie została tu nigdy przerwana – w drugiej połowie XIX wieku miasto zostało częściowo odbudowane dzięki licznym fundacjom bogatych Aromanów z Janiny i innych miejscowości greckich. Podobnie nowe, XX-wieczne fundacje rodzin Averroff oraz Totissi sprawiły, że stało się dziś symbolem trwającej wciąż prosperity tego etnosu. Wizyta w dzisiejszym Metsovie dostarcza w pigułce (czasem gorzkiej!) wszystkiego, co stanowi historię i przemiany zgodne z nowymi tendencjami kultury etnosu aromańskiego – stare, bardzo cenne zabytki sąsiadujące tu z nowoczesnymi muzeami, tradycyjne sery wyrabiane przez pasterzy z serami fabrycznymi, które przejęły dawne technologie ich wyrobu, tradycyjne wino domowe z winem fabrycznym, a stare kilimy, niegdyś ozdabiające tradycyjne domy, zastępowane są nowymi, wykonywanymi dla turystów według tej samej techniki, za to osiągnięciami zawrotne sumy sprzedaży. „Stare i nowe” w Metsovie widać też w jego dzisiejszej zabudowie, gdzie między tradycyjnymi domami wybudowano

²⁵ Badania terenowe, Metsovo, sierpień 2015 r.

nowe pensjonaty i hotele. Metsovo skupia też w sobie, jak w soczewce, całe dobro i zło tej kultury (jak w każdej kulturze) – tradycję i komercję, pełną szacunku starszyznę i handlarzy, usiłujących za pomocą odgrywanej na potrzeby turystów autentyczności zbić swój kapitał²⁶.

W XVIII wieku ważnym miejscem dla Aromanów była też Gramostea/Gramousta (obecnie Gramost), położona w wysokich górach Grammos na pograniczu dzisiejszej Albanii i Grecji i otoczona według aromańskiej tradycji 18 wzgórzami. W narracjach aromańskich w wypadku tej miejscowości powtarza się po raz kolejny los Moskopola – miejscowość miała liczyć około 40 tys. mieszkańców, w większości wyznawców prawosławia, fundatorów licznych cerkwi (Capidan 1926: 237). Główną profesją Aromanów z Grammos było pasterstwo, jednak istnienie tak dużej miejscowości oznacza zapewne także występowanie innych profesji, w tym kupiectwa. Przez Grammos biegly szlaki handlowe łączące Albanie, Grecję i Macedonię, którymi przechodziły karawany z towarami. Z relacji francuskiego generała Frédéric-François Guillaumea (dit Guillaume de Vaudoncourt) wynika, że szlaki te uchodziły za jedne z najniebezpieczniejszych i najtrudniejszych w tym regionie. Wiodły krętymi ścieżkami często przez wysokie łańcuchy górskie znane Aromanom. Zajazdy były nieliczne, przy tym w bardzo złym stanie – nie oferowały nic więcej ponad darmowe schronienie, niezabezpieczające zresztą nawet dostatecznie przed złymi warunkami pogodowymi (Guillaume de Vaudoncourt 1816: 352–360). Wiadomo już, że za ochronę karawan Aromanie uzyskiwali od Turków liczne przywileje, co prawdopodobnie przyczyniło się do rozwoju i wzrostu znaczenia Gramousty (Bardu *Eighteenth Century...*). Na Bałkanach powstawała kolejna silna enklawa tego etnosu, mogąca zagrozić rozłożonym tu siłom. Po zniszczeniu dokonanych przez siły przysłane przez Turków w XVIII wieku oraz po wojnie domowej w latach 1943–1949 wypędzeni mieszkańcy Gramousty i innych miejscowości tego pasma górskiego przenieśli się na obszary gór Pindos, Bułgarii, Wołoszczyzny oraz Mołdawii (Rapper, Sintès 2006: 243–271), zachowali jednak w pamięci „czasy i przestrzenie swojej szczęśliwości”:

Moi dziadkowie przybyli do Rumunii przed wojną. Pochodzili z Grecji, z gór Grammos. Gramousta, tam mieszkali, to była miejscowość w tych górach, założyli ją pasterze z Moskopola, była bardzo bogata. Wołosi wypasali owce w górach, transportowali w karawanach produkty do wielu miejscowości, krajów, oni bardzo się wzbogacili, byli bardzo pracowici i dlatego się wzbogacili. Gramousta była jak raj, tak mi mówili rodzice, leżała między górami, wysokimi górami, Wołosi zostali stąd wypędzeni, to było pod koniec XVIII wieku, to zrobili Turcy i Albańczycy, bali się Wołochów. Moja rodzina uciekła do Bułgarii i stamtąd do Rumunii²⁷.

Wokół przedstawionych wyżej miast-symboli już w XIX, a potem w XX wieku budowano, zgodnie z ówczesnymi tendencjami, ideę narodową Aromanów mówiącą o przynależności każdego z nich do wspólnoty znacznie szerszej niż

²⁶ Badania terenowe, Metsovo, sierpień 2015 r.

²⁷ Badania terenowe, wywiad, Bukareszt, kobieta, Aromanka, lat 35, luty 2016 r.

rodzina czy ród, zasiedlającej przestrzeń o wiele bardziej rozległą niż ta, którą zajmowała pierwotnie społeczność lokalna. Obecnie realizacji tej idei badacze doszukują się też w początkach kodyfikacji języka aromañskiego poprzez odkrywanie najstarszych źródeł pisanych (Kahl, Prifti 2016). Wokół wspomnianych miejscowości kształtuje się też przestrzenny wymiar pamięci zbiorowej (społecznej), który określić moglibyśmy terminem *mnemotopos* (Kapralski 2011: 48–74). Wyrastają one na swoistą ojczyznę pierwotną Aromanów, której ruiny stanowią symbole wiecznej wędrówki tego etnosu – to właśnie w nich utrwalają się jego pamięć i tożsamość.

Wielokulturowość i konflikt

Ślady dziedzictwa kulturowego Aromanów pozwalają nam wysunąć jeszcze inne wnioski, mianowicie dotyczące wielokulturowości tych terenów. Były one zamieszkiwane nie tylko przez Aromanów, ale i przez Greków, Albańczyków, Bułgarów, Turków, Żydów i Słowian, tworzących wielokulturowy pejzaż Bałkanów. Wielokulturowość zmuszała do pokojowego współżycia na co dzień, ale rodziła też spory i konflikty. Znakami owych konfliktów są dziś ruiny, które możemy oglądać prawie w każdym miejscu Bałkanów. Symbolem początku tych konfliktów, a zarazem wiecznej tułaczki stało się dla Aromanów ponownie Moskopole, wielokrotnie niszczone od II połowy XVIII wieku. W roku 1769 miasto padło ofiarą najazdów wojsk osmańskich i grup muzułmańskich Albańczyków – a to ze względu na udział mieszkańców Moskopola w przygotowaniach do wojen krymskich. W roku 1788 ostateczny cios zadały mu oddziały Alego Paszy, które spaliły zabudowania i wygnały jego mieszkańców. Moskopole nigdy – mimo kolejnych prób – nie odzyskało swojej świetności. Bogaci kupcy przenieśli się do Beratu, Korczy i jej okolic, część znalazła nowe miejsce zamieszkania w licznych miejscowościach Tesalii, a nawet w Wiedniu, Budapeszcie i miastach Transylwanii (Trifunovski 1990). Na początku XIX wieku miejscowość przeżyła ponowne zniszczenie dokonane przez Alego Paszę. Z kolei w 1916 roku nastąpiła grabież zabytków kultury Moskopola przez bandy albańskie bektaszyty Sali beja Budki (Salih Budka, 1857–1938) i wojska austriackie (Elsie 2010). To właśnie wtedy zniszczono znaczną część starych prawosławnych świątyń i ich niezwykłych polichromii świadczących o dawnej świetności miasta. Reszty dopełnił rok 1943, kiedy to pozostałe z dawnych czasów zabudowania – poza czterema cerkwiami – zostały zrównane z ziemią w czasie wojny partyzanckiej prowadzonej przez nacjonalistów i faszystów z organizacji Balli Kombëtar i przez Włochów (Elsie, *Balli Kombëtar: The Ten-Point Programme, 1942*, http://www.albanianhistory.net/texts20_2/AH1942.html [dostęp: 3.09.2015]). Miasto Pasterzy, wielokrotnie niszczone i opuszczane, nigdy, powtórzmy, nie odzyskało już swojej świetności – dziś jest niewielką, liczącą około 1000 mieszkańców wioską, z zachowanymi śladami

wielkiej przeszłości. Paradoxem jest to, jak już pisałam, że ślady historycznej zabudowy Moskopola można odnaleźć we współczesnej zabudowie tego miasta, w budynkach mieszkalnych i zabudowaniach gospodarczych Albańczyków. Dla mnie najbardziej symboliczną wymowę mają kamienie, które pozostały z XVIII-wiecznej cerkwi św. Jerzego, użyte do wyznaczenia jej dawnych konturów – pokazuje to przede wszystkim, co może uczynić człowiek za pomocą prostych gestów w zakresie przywracania pamięci miejsca zrujnowanego przez nienawiść i wroga²⁸.

Drugim symbolem konfliktów i wygnania stała się w ostatnich latach Grabova (alb. *Grabovë e Sipërme*, arom. *Greāva*) – upominająca się o napisanie swojej historii miejscowość położona w górach Albanii na wysokości 1300 m n.p.m. Tradycja, wciąż niepotwierdzona źródłowo, lokuje jej powstanie w X wieku, ale nie znamy dokładnej daty przybycia tu Aromanów. W ich współczesnej pamięci w XVIII stuleciu Grabova liczyła 2000 rodzin, kilkaset domów i kilka świątyń. Była połączona siecią dróg z Moskopolem. Nękana napadami band od XVIII wieku kilkakrotnie była opuszczana przez jej aromańskich mieszkańców, a największy exodus ludności tej miejscowości nastąpił w II połowie XVIII wieku (Bardu 2007).

Kolejne symbole konfliktów i tułaczki będących udziałem Aromanów stanowią dziś coraz częściej przywoływane w mitologicznych eksplikacjach wspomniana już wcześniej Gramousta, przypominająca o karach, jakie spadły na jej mieszkańców w czasie wojen rosyjsko-tureckich w XIX wieku, i o wojnie domowej prowadzonej tu w I połowie XX wieku, oraz Kruševo w Republice Macedonii. Część Aromanów przechowuje wciąż ślady tych miejsc w zbiorowej pamięci, budując kolejne symboliczne mity. Opowieść o wygnaniu z niezwyklej Gramousta przywołuje dwa wydarzenia: rok 1760 roku, kiedy to po zniszczeniu przez oddziały tureckie Aromanie opuścili te tereny, oraz burzliwe wydarzenia greckiej wojny domowej w XX wieku, po których nieliczni ocaleli mieszkańcy Gramousty i innych miejscowości górskich przenieśli się na tereny Pindos, do Bułgarii (w Rodopy), na Wołoszczyznę, do Mołdawii i w deltę Dunaju. Część znalazła nową ojczyznę w zachodniej, środkowej i wschodniej Macedonii, na terenach położonych między rzekami Mesta i Strumia (*Calea Eschibaba (documentar)*, part I, <https://www.youtube.com/watch?v=E1mEwWqfs9w> [dostęp: 3.12.2015]). Drugi szlak ich migracji biegł na tereny Republiki Macedonii (obszary gór Pelister, miast Bitola i Kruszewo, gdzie mieszały się z napływającymi z terenów albańskich „ludźmi z Frasher” i „ludźmi z Moskopola”, oraz na tereny północnej części kraju, obszary w okolicach Stip i Kocani. Kruševo z kolei, do którego przybyli Aromanie po upadku Moskopola, tworząc kolejne dobrze prosperujące wielokulturowe miasto, symbolizuje wolność, wielkość i upadek stolicy Republiki Kruszewskiej, jaką Aromanom udało się tu utworzyć na kilka dni w 1903 roku wraz z Bułgarami, Albańczykami i Grekami (Nowicka-Rusek 2011a: 229–230).

²⁸ Badania terenowe, Moskopole, sierpień 2015 r.

Podsumowanie

Jak pisał Gregory Ashworth, przeszłość może zaistnieć w teraźniejszości na wiele sposobów. Wywołują ją źródła historyczne, etnograficzne, wspomnienia, artefakty materialne, ale przede wszystkim ludzka pamięć (Ashworth 2015: 21). Zachowane ślady dziedzictwa kulturowego Aromanów stały się w tym tekście pretekstem do wydobywania ze zbiorowej pamięci Europejczyków pewnych obszarów kultury tego etnosu, które „uległy niepamięci”. Dziedzictwo staje się tu procesem konstruowania przyszłych tropów i znaczeń antropologicznych, może też być wykorzystane negatywnie poprzez różne ruchy polityczne i nacjonalistyczne. Odnalezione artefakty materialne pozwalają stwierdzić, że w przeszłości Aromanie tworzyli znaczącą społeczność na terenach Albanii, Grecji i dzisiejszej Macedonii, znacznie większą niż pokazują wszystkie znane nam oficjalne statystyki krajów bałkańskich. Jako centrum ich osadnictwa na podstawie zachowanych artefaktów można wskazać obszar środkowej i południowo-zachodniej Albanii oraz północno-zachodniej Grecji (Epir); stare osadnictwo wołoskie odnajdujemy też w okolicach jezior Prespa i Ochrydu. Na tym obszarze sytuuje się współcześnie największa liczba zachowanych do naszych czasów artefaktów dziedzictwa kulturowego, w tym największa liczba obiektów kultu religijnego, zabudowy mieszkalnej i gospodarczej. Kontakty kulturowe z innymi etnosami pozwalają wysnuć wniosek, że tożsamość Aromanów na tych terenach formowała się przede wszystkim przez związek ze starożytnymi cywilizacjami: grecką i rzymską, a także – poprzez styl ich życia i wykonywane profesje – z przedstawicielami innych kultur i religii. Pod względem religijnym tożsamość Aromanów mogło określać też chrześcijaństwo wschodnie (prawosławie), bowiem najstarsze obiekty i najwięcej tych zachowanych to cerkwie i monastypy prawosławne, wokół których toczyło się życie Wołochów. Jednocześnie prawosławne są też najstarsze odnalezione dotychczas fundacje religijne samych Wołochów z tych terenów. Wokół artefaktów aromańskich obserwujemy istnienie świata narracji i mitycznych eksplikacji prowadzonych przez samych Aromanów, ale i przez społeczności większościowe, na terenie których ten etnos zamieszkuje. Z jednej strony są one wyrazem budowania własnej tożsamości przez Wołochów, jak również ich tęsknoty za mitycznymi czasami szczęśliwości, które przypadają na XVIII i częściowo XIX wiek. Z drugiej – artefakty pokazują ideologiczne zaangażowanie innych etnosów w dziedzictwo aromańskie i próby zawłaszczania jego korzeni (Grecja, Rumunia).

Artefakty te są także symbolami innych problemów, tak ważnych we współczesnych nurtach krytycznych związanych z dziedzictwem kulturowym. Dziedzictwa kulturowego Aromanów i ich wkładu w historię kultury europejskiej nie da się odrzucić. Możemy jednak postawić pytania o to, jak owo wydobyte z przeszłości dziedzictwo – dla wielu etnosów trudne i niewygodne – będzie współcześnie „używane” i do jakich celów posłuży, także samym Aromanom.

Bibliografia

Abadzi H.

The Vlachs of Greece and their Misunderstood History, https://www.academia.edu/3804965/The_Vlachs_of_Greece_and_their_Misunderstood_History_English [dostęp: 4.11.2015].

Ashworth G.

2015 *Planowanie dziedzictwa*, Kraków.

Balamaci N.S.

1991 *Can the Vlachs Write their own History?*, „Journal of Hellenic Diaspora”, nr 17, January, s. 9–36, <http://pl.scribd.com/doc/46327940/Can-the-Vlachs-Write-Their-Own-History#scribd> [dostęp: 3.11.2015].

The Vlachs in Albania: A travel Memoir and Oral History, http://www.farsarotul.org/nl14_1.htm [dostęp: 31.10.2015].

Bardu N.

Eighteenth Century Aromanian Writers: The Enlightenment and the Awakening of National and Balkan Consciousness, file:///C:/Users/Asus/AppData/Local/Temp/III_1_Bardu%282%29-1.pdf [dostęp: 3.11.2015].

2007 *Among the Aromanians in Grabova (Greava), Albania. Sociolinguistic Observations*, „Analele Universității »Ovidius« din Constanța. Seria Filologie”, t. XVIII, s. 17–28.

Bielenin-Lenczewska K.

2011 *Praktyka religijna i tożsamość macedońskich muzułmanów / Torbeszów w kontekście islamizacji na Bałkanach*, „Slavia Meridionalis”, nr 11, s. 267–280.

Blagaduša F.

2014 *Aromunojo (Walachojo) w makedońskim męście Kruševje*, „Rozkład. Serbski Kulturny Časopis”, nr 12, http://www.rozhlad.de/nastawk_233.html [dostęp: 12.09.2015].

Brailsford H.N.

1906 *Macedonia: Its Races and their Future*, London, http://promacedonia.org/en/hb/hb_8_4.html [dostęp: 10.11.2015].

Capidan T.

1926 *Români nomazi. Studiu din viața Românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, Cluj. Churches...

2012 *Churches and Monasteries in Macedonia*, red. T. Dimitrovski, Skopje.

Czamańska I.

2014 *Wołosi – strażnicy gór*, [w:] *Kalendarz Pastorski 2014*, <http://www.goraleslascy.pl/aktualnosci/pierwsze-wydanie-kalendarza-pasterskiego-na-2014r/>.

Czekalski T.

1996a *Albania 1920–1939: państwo, gospodarka, kultura*, Kraków.

1996b *Zarys dziejów chrześcijaństwa albańskiego w latach 1912–1993*, Kraków.

2007 *Pogrobowcy wielkiej idei: przemiany społeczne w Grecji w latach 1923–1940*, Kraków.

2013 *Perypetie historyka – o specyfice badań nad przeszłością w krajach bałkańskich*, [w:] *Tematy trudne. Sytuacje badawcze*, red. I.B. Kuźma, Łódź, s. 143–154.

Czekalski T., Hauziński J., Leśny J.

2009 *Historia Albanii*, Wrocław.

Dragomir S.

1959 *Vlahii din Nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București.

Σκαφιδά B.

1961 *Ιστορία του Μετσόβου*, „*Ηπειρωτική Εστία*”, τ. 10, s. 965–974.

Eldress Sophia, the Ascetic of the Panagia, <http://www.johnsanidopoulos.com/2010/06/eldress-sophia-ascetic-of-panagia.html> [dostęp: 3.09.2015].

Elsie R.

Balli Kombëtar: The Ten-Point Programme, 1942, http://www.albanianhistory.net/texts20_2/AH1942.html [dostęp: 3.09.2015].

Der Islam und die Derwisch-Sekten Albaniens. Anmerkungen zu ihrer Geschichte, Verbreitung und zur derzeitigen Lage, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/RElsie2.pdf> [dostęp: 9.11.2015].

2010 *Historical Dictionary of Albania*, Lanham–Toronto–Plymouth.

Emergency Restoration St. Nicholas Church, Voskopoja, http://albania.nlembassy.org/binaries/content/assets/postenweb/a/albanie/netherlands-embassy-in-tirana/2013/may/pcf_chwb_voskopoja.pdf [dostęp: 31.10.2015].

Fkashëri A., Frashëri N.

2014 *Frashëri në historinë e Shqipërisë (Botimi i dytë)*, Tiranë.

[https://archive.org/stream/FrasherineHistorineEShqiperise2014/Frasherine-ne-Historine-e-Shqiperise-2014_djvu.txt](https://archive.org/stream/FrasherineHistorineEShqiperise2014/Frasherine-Historine-e-Shqiperise-2014_djvu.txt) [dostęp: 13.12.2015].

Guillaume de Vaudoncourt F.F.

1816 *Memoirs on the Ionian Islands, considered in a commercial, political and military point of view; in which their advantages of position are described, as well as their relations with the Greek continent: including the life and character of Ali Pacha, the Present Ruler of Greece*, London.

Giakoumis K.

2010 *he Orthodox Church in Albania Under the Ottoman Rule 15th–19th Century*, [w:] *Religion und Kultur im albanisch-sprachigen Südosteuropa*, red. A. Rathberger, Frankfurt am Main, s. 69–110.

Haciu A.N.

1936 *Aromanii. Comert, industrie, arte, expansiune, civilizatie*, Focsani.

<http://www.balcanicaucaso.org/eng/Regions-and-countries/Macedonia/Bitola-the-cosmopolitan-carsija-86049> [dostęp: 4.11.2015].

2012 *Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Παναγίας Μολυβδοσκεπάστου Κονίτσας*, Εκδοσίς Ιεράς Μοῆκς Μολυβδοσκεπάστου.

Kahl T.

1999 *Ethnizität und räumliche Verbreitung der Aromunen in Südosteuropa*, Münster.

2006 „Being Vlach, Singing Greek”: *Greek-Aromanian Music Contacts in the Pindus Mountain Range*, [w:] *Shared Music and Minority Identities. International Council for Traditional Music*, red. N. Ceribašić, E. Haskell, Zagreb Roč, s. 171–188.

2007 *Wurde in Moschopolis auch Bulgarisch gesprochen? Überlegungen zur Slawophonie im Südalbanien des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Probleme de filologie slavă XV*, Timișoara, s. 484–494.

Kahl T., Prifti E.

2016 *Geschichte der Kodifizierung des Aromunischen*, *Romanische Kleinsprachen heute*, red. W. Dahmen, G. Holtus, J. Kramer, *Romanistisches Kolloquium XXVII*.

Kapralski S.

2011 *Metropolitalne przestrzenie pamięci*, [w:] *Metropolie mniejszości. Mniejszość w metropoliach*, red. B. Jałowiecki, E.A. Sekuła, Warszawa, s. 48–74.

Kara G., Guddemi P.

The Spark and the New Leaf: The Aromanians of Macedonia, http://www.farsarotul.org/nl23_1.htm [dostęp: 1.12.2015].

Kisha e Shën Kollit, http://www.imk.gov.al/?page_id=465 [dostęp: 20.10.2015].

Klimkowski T.

2012a *Dziedzictwo greckie w języku rumuńskim i arumuńskim*, „Balcanica Posnaniensia”, t. XIX, Poznań, s. 19–30.

2012b *Rumuńscy Arumuni i ich język*, „Balcanica Posnaniensia”, t. XIX, Poznań, s. 7–17.

Kocój E.

2013 *Pamięć starych wieków*, Kraków.

2015a *Dziedzictwo bez dziedzica? Materialne i religijne dziedzictwo kulturowe mniejszości pochodzenia wołoskiego w Europie w kontekście projektu interdyscyplinarnych badań (przyczynek do tematu – I)*, „Zarządzanie w Kulturze”, z. 2, s. 137–150.

2015b *Heritage without Heirs? Tangible and Religious Cultural Heritage of the Vlachs Minority in Europe in the Context of Interdisciplinary Research Project (Contribution to the Subject)*, „Balcanica Posnaniensia”, Special volume IUS VALACHICUM I, Poznań–Bucharest, s. 137–147.

Koukoudis A.I.

2003 *The Vlachs: Metropolis and Diaspora*, Thessalonica.

Kressing F.

Die Aromunen – ein vergessenes Volk? Wanderhirtentum, berufliche Spezialisierung und wechselnde ethnische Identität einer Balkanlatinität, http://www.philhist.uni-augsburg.de/lehrstuehle/volkskunde/lehre_verkn__pfung_mit_digicampus/ss07/Religion_als_Bestandteil_von_Ethnizit__tskonstruktionen/Downloads/Aromunen_Wlachen_Balkanlatinitaet.pdf [dostęp: 12.11.2015].

Kučkyku K.

1999 *Arumunët e Shqipërisë në kontekst Ballkanik*, București.

Кнчовъ В.

1990 *Македония. Етнография и Статистика*, София.

Leake W.M.

1835 *Travels in Northern Greece*, t. 4, London.

Ljarja N.H.

2015 *Voskopoja, One of the Most Important Hearths of Balkan Illuminist Ideas*, „Journal of Educational and Social Research”, t. 4, nr 3, May, <http://www.mcser.org/journal/index.php/jesr/article/viewFile/2717/2684> [dostęp: 3.10.2015].

Luković M.

2012 *Transhumanční migrace pastevců v centrálních a západních oblastech Balkánu*, [w:] *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*, red. Z. Kłodnicki, M. Luković, P. Slarkovský, R. Stoličná, M. Válek, „Etnologické Studie”, Brno, nr 12, s. 147–196.

Malovište (Mulovishti), http://cincari.org/vasa_prica/index.html [dostęp: 31.10.2015].

Manakia I.

1907 *Albumul Etnografic Macedo-român. Tipuri, porturi și localități ale aromânilor*, Paris.

- Maurer J.
2002 *Sobowtóry*, Kielce.
- Милошеска Е.
2009 Манастирот Трескавец со црквата Успение на Пресвета Богородица, [w:] *Święta Góra Atos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno, s. 271–281.
- Novaci M.
2014 *Aromânii din Siracu și Aminciu (Metsovo – Pind, Grecia). Elemente lingvistice și etnografice*, *Lucrările celui de-al XV-lea Simpozion Internațional de Dialectologie*, „Journal Diacronia”, Cluj-Napoca.
- Nowicka E.
2009 *Corlu Mari, czyli o tradycji rumuńskiej i jej użytkowaniu w budowaniu więzi etnicznej*, [w:] *Kreacje i nostalgje. Antropologiczne spojrzenie na tradycje w nowoczesnych kontekstach*, Warszawa.
- Nowicka-Rusek E.
2011a *Nasz język rozumieją aniołowie. Arumunii we współczesnym świecie*, Kraków.
2011b *Pasterze w mieście. Rola miasta w konstrukcji tożsamości bałkańskich Arumunów*, [w:] *Metropolie mniejszości. Mniejszość w metropoliach*, red. B. Jałowiecki, E.A. Sekuła, Warszawa, s. 111–137.
- Nitsiakos V.
On the Border: Transborder Mobility, Ethnic Groups and Boundaries on the Albanian-Greek Frontiers, http://www.brad.ac.uk/ssis/media/ssis/ceer/2011/Nitsiakos_review.pdf [dostęp: 10.11.2015].
- Oikonomou A., Mpalaska E., Stylios C.
The Icon of Virgin Mary in Epirus through the Centuries, http://www.womanway.eu/studies/files/panaghia_teiep_en.pdf [dostęp: 10.11.2015].
- Palushi A.
David Selenica of Vlora and his Painting in the Holy Church of Kukuzeli in the Holy Mountain (1715), <http://konferenca.unishk.edu.al/icrae2013/icraecd2013/doc/31.pdf> [dostęp: 15.10.2015].
The Life Cycle of John the Forerunner in the Basilica of St. Nicholas in Voskopoja, <http://konferenca.unishk.edu.al/icrae2014/cd/pdfdoc/115.pdf> [dostęp: 23.11.2015].
- Papahagi T.
1915 *Aromînii din punct de vedere Istoric, Cultural și Politic*, Tipografia „N. Stroilă”, București.
1920 *Aromânii din Albania*, București.
1935 *Aromânii moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București.
- Petera J.
1962 *Wędrówki pasterzy Aromunów w Albanii*, „Etnografia Polska”, t. 6, s. 192–201.
- Peyfuss M.D.
1989 *Die Druckerei von Moschopolis, 1731–1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Wien–Köln (Wiener Archiv f. Geschichte des Slawentums u. Osteuropas. 13).
- Rapper de G.
2005 *Better than Muslims, not as Good as Greeks: Emigration as Experienced and Imagined by the Albanian Christians of Lunxhëri* [w:] *The New Albanian Migration*, R. King, N. Mai, S. Schwandner-Sievers, Sussex, s. 173–194.

Rapper G. de, Sintès P.

2006 *Composer avec le risqué: la Frontière sud le l'Albanie entre politique des états et solidarités locales*, „Revue d'études comparatives Est-Ouest”, 37, 4, s. 243–271.

Rousseva R.

2006 *Iconographic Characteristics of the Churches in Moschopolis and Vithkuoi (Albania)*, „Makedonika”, v. 35, s. 166, http://media.ems.gr/ekdoseis/makedonika/makedonika_35/ekd_pemk_35_Russeva.pdf [dostęp: 31.10.2014].

Ruzica M.

The Balkan Vlachs/Aromanians Awakening, National Policies, Assimilation, http://cincari.org/dokumenta/free/The_Balkan_Vlachs-Aromanians.pdf [dostęp: 6.12.2015].

Selenicas D.

The Life Cycle of St. Nicholas Conducted in Basilica of „St. Nicholas” in Voskopojë, „Anglisticum Journal (IJLLIS)”, t. 2, nr 4, <http://pakacademicsearch.com/pdf-files/lan/170/312-315%20Volume%202%20Number%204%2020August%202013.pdf> [dostęp: 31.10.2014].

Siokis N.

2004 Ο Τρανός Χορός και το δρώμενο του Βαλμά στην Κλεισούρα Καστοριάς. Η μαρτυρία του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη περί του Βαλμά στα 1878, „Ηπειρωτική Εταιρεία”, τεύχ. 287, Ιούλιος – Αύγουστος, s. 294–301.

Skendi I.S.

1967 *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, „Slavic Review”, t. 26, nr 2, s. 227–246.

Stránský A.

1936 *L'église Saint-Jean de Boboščica, en Albanie*, „Revue des études slaves”, t. 16, z. 1–2.

Taminden T.

2004 *The Vlach in the Republic of Macedonia: A Success Story or a Minority on Road to Extinction?*, [w:] *The Forgotten Minorities in of Eastern Europe – the History and Today of Selected Ethnic Groups in Five Countries*, red. A. Tanner, Helsinki, s. 201–240.

Trifunovski J.F.

1990 *Moskopolje – uništena hrišćanska varoš u Albaniji*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. Јуна 1990, http://dokumenta.cincari.org/free/Moskopolje_-_unishena_hriscanska_varos_u_Albaniji.pdf [dostęp: 4.11.2015].

Τριτοε Μ.Γ.

Αγ. Παρασκευή Μετσόβου: 500 χρόνια θρησκευτικής και εθνικής προσφοράς, <http://www.vlahoi.net/politismos/ag-paraskevi-metsovou.html> [dostęp: 17.10.2015].

Urbańska B.

1996 *Etnografia historyczna półwyspu bałkańskiego*, „Etnografia Polska”, t. 10, s. 127–157.

Voskopojë Churches, <http://www.wmf.org/project/voskopoj%C3%AB-churches> [dostęp: 31.10.2015].

Wace A.J.B.

2013 *The Nomads of the Balkans, an Account of Life and Customs Among the Vlachs of Northern Pindus*, London (original work published 1914).

Weigand G.

1894–1895 *Die Aromunen: ethnographisch-philologisch-historische Antersuchungen über das Volk der Sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, Leipzig.

Winnfrith T.J.

1988 *The Vlachs: The History of a Balkan People*, New York.

Voskopojë Churches, <http://www.wmf.org/project/voskopoj%C3%AB-churches> [odczyt: 31.10.2015].

Βλάχοι και ελληνισμός. Οι Βλάχοι της Ελλάδας. Ειδική αναφορά στους Βλάχους της Ακαρνανίας, <http://www.vlahoi.net/vlahoi-kai-ellinismos/anafora-stous-vlahous-tis-akarnanias.html> [dostęp: 5.11.2015].

Σαμπανίκου Ε.

2000 Η παράσταση της Σταύρωσης στη Μονή Αγίου Νικολάου Μετσόβου Η καταγωγή και εξέλιξη του εικονογραφικού τύπου, Ανακοίνωση στο Δ' Συνέδριο Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο 3–5 Σεπτεμβρίου 2000).

Źródła audiowizualne:

Balkan's Digest (rok prod. 2008), Romania, reż. I. Piturescu.

Calea Eschibaba (documentar), part. 1, <https://www.youtube.com/watch?v=E1mEwWqfs9w> [dostęp: 3.12.2015].

Calea Eschibaba (documentar), part. 2, https://www.youtube.com/watch?v=DNKKeE_c7V4 [dostęp: 3.12.2015].

Dhiava, https://www.youtube.com/watch?v=RJfom155v_o [dostęp: 5.10.2015].

Fotomontazh Grabova, <https://www.youtube.com/watch?v=UoCHjPZrDsg> [dostęp: 7.12.2015].

Reportaz. Grabova, Elbasan, AST Elbasani, Alpinizem, Ski dhe Turizem Malor, <https://www.youtube.com/watch?v=g5uz4T-VeOg> [dostęp: 4.12.2015].

Shculia armănească Grabova, <http://aromanian.tv/videogallery/shculia-armaneasca-di-hoara-grabova1618479520> [dostęp: 3.12.2015].